

КПСС 2—7 июля 1953 г. Стенографический отчет // Известия ЦК КПСС.— 1991.— № 1.— С. 146).

<sup>28</sup> С у б т е л ь н и й О. Україна: історія.— К., 1991.— С. 425.

<sup>29</sup> Там же.— С. 430.

<sup>30</sup> В постанові констатувалось, що «відповідальні працівники Міністерства державної безпеки УРСР, котрі безпосередньо працювали з ним, забули, що вони мають справу зі значним державним злочинцем, зжились з ним, всіляко догоджували йому, видавали значні грошові винагороди, влаштовували різні прийоми, вечірки (іменини, зустріч Нового року), в яких брали участь заступник міністра Шевченко В. Г., начальник управління 2-Н Шорубалка І. К. та деякі інші відповідальні працівники МДБ УРСР. Злочинцю робились подарунки, квіти, разом з ним за одним столом харчувались оперпрацівники, котрі його охороняли, грали з ним у волейбол, влаштовувались випивки...» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 190, спр. 72, арк. 150—151).

<sup>31</sup> Там же, арк. 152.

<sup>32</sup> Там же, арк. 153.

<sup>33</sup> Там же.

<sup>34</sup> Там же, арк. 93.

<sup>35</sup> Там же, спр. 73, арк. 3.

<sup>36</sup> Докладніше про спробу Л. П. Берія узурпувати владу див.: П о п и к В., Т а б а ч н и к Д. У чорторії беріївської змови // Україна.— 1990.— № 49—50.— С. 38—44.

<sup>37</sup> Докладніше про особу П. Я. Мешика див.: Там же.— С. 41—43.

<sup>38</sup> Значна частина кар'єри С. Р. Мільштейна пов'язана з Тбілісі. Саме тут у 1922—1926 рр. він працював уповноваженим, начальником відділення особливого відділу окремої Кавказької армії, у 1926—1931 рр.— секретарем Колегії Закавказько-Грузинського ДПУ, у 1931—1936 рр.— зав. особливим сектором ЦК Компартії Грузії. Згодом він очолював райком партії, Комітет фізкультури і спорту Грузинської РСР. З жовтня по грудень 1938 р. був секретарем по пропаганді Тбіліського міськкому партії, після чого був переведений у НКВС СРСР на посаду заступника начальника слідчої частини, начальника транспортного управління НКВС СРСР. У 1941—1950 р. С. Р. Мільштейн працював заступником наркома лісової промисловості СРСР, заступником начальника Управління особливих відділів НКВС СРСР, начальником транспортного управління НКВС СРСР, начальником Казанської залізниці. У 1950—1953 рр.— заступник начальника будівництва залізних копалень МВС СРСР у Красноярську. Саме тут Л. П. Берія відшукав його, щоб зробити першим заступником П. Я. Мешика.

<sup>39</sup> Цит. за: Дело Берия. Пленум ЦК КПСС 2—7 июля 1953 г. Стенограф. отчет. // Известия ЦК КПСС.— 1991.— № 1.— С. 141—142.

<sup>40</sup> Там же.— С. 142.

<sup>41</sup> Там же.— 1991.— № 2.— С. 204.

<sup>42</sup> Горчаков О., Павлов В. Совесть коммуниста // Радуга.— 1988.— № 8.— С. 123—135; Попик В., Табачник Д. У чорторії беріївської змови // Україна.— 1990.— № 49—50.— С. 40—41.

<sup>43</sup> Д у ж и й П. Про чекістського генерала і не лише про нього // Визвольний шлях.— 1971.— № 8.— С. 998—999.

## Новий погляд на проблему

О. І. Гуржій (Київ)

### Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст. (1654—1657 рр.)

Більшість з оточення Б. Хмельницького в основному підтримувала його зовнішню й внутрішню політику, усвідомлюючи, зокрема, необхідність і значення союзу України з Росією. Прибічники гетьмана справедливо вбачали в ньому порятунком від поневолення шляхетською Польщею і султанською Туреччиною, довго очікуване законодавче закріплення економічних, політичних і культурних взаємовідносин між українцями та росіянами, а також розраховували на сприяння в справі зміцнення спільних сил у боротьбі за етнічну незалежність у майбутньому. Окремі представники створе-

ної в ході Визвольної війни (1648—1654 рр.) старшинської адміністрації й українського православного духовенства небезпідставно сподівалися на поліпшення власного благополуччя, одержання значних станових та економічних привілеїв. Очевидно, саме тому переважна частина учасників Переяславської ради 8(18) січня 1654 р. цілком свідомо пристала до пропозиції Б. Хмельницького об'єднатися з російським народом, який на той час у їхньому уявленні уособлював монарх-цар. Сучасник і ймовірний свідок тих подій, відомий в історичній літературі під іменем Самовидця, так сповіщає про це: «И там рада была, где усі полковники і сотники с товариством, при них будучих, позволилися зоставати под високодержавною его царского величества рукою, не хотячи юже болш жодним способом быти подданными королю полскому и давним панам, ані теж примати к себї татар. На чом на той то радї в том місяцю генварї й присягу виконал гетман Хмельницькій зо всіми полковниками, сотниками й атаманею й усею старшиною войсковою, и узяли великое жалованне его царского величества соболями. И зараз по усіх полках розослали столников с приданням козаков, жеби так козаки, як войти со всім посполством присягу виконали на вичное подданство его царскому величеству...»<sup>1</sup>.

Та якщо про сам факт прийняття присяги всіма учасниками Переяславської ради можна говорити з певністю (про це свідчать й інші джерела середини XVII ст.), то твердження літописця, «що по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил»<sup>2</sup>, не відповідає історичній правді. Очевидно, Самовидець, потрапивши в полон ідеї «великодержавності» (які б наміри при цьому він не переслідував), свідомо погрішив проти істини. Адже він не міг не знати про існування значної опозиції як до підписання акту 1654 р., так і після нього з боку частини духовенства, старшини, козаків та й простого «поспільства». Зокрема, калницький (вінницький) полковник Іван Богун, якого, до речі, в радянській історіографії, як правило, однозначно вважали «палким прихильником возз'єднання України з Росією»<sup>3</sup>, взагалі відмовився присягати на вірність царю. Ще напередодні ради, коли Б. Хмельницький у Чигирині схилив «старих» козаків до «підданства» російському монарху, «молоді» на чолі з Богуном виступили проти. Сам полковник у великій промові застеріг про можливі «тягости» такого кроку і разом зі своїми прибічниками («со всем Побужьем») не прийняв присяги, коли прибуло московське повноважне посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. Однак І. Богун ніколи не приставав і на бік ворогів Росії. Далі простої відмови пішло козацьке населення Кропивнянського і Полтавського полків, побивши киями прибулих царських урядовців. Луцький грод (становий суд) одержав від місцевого духовенства особливий «протест» проти акту об'єднання<sup>3</sup>. У вересні 1654 р. посол І. Тафлара доносив царю, що ще минулого року київський митрополит та «иные духовного чину люди» висловили думку, «что им с московскими людьми быти в соединении невозможно, и они того николи не хотели, а се де Москва хотят их перекрещивать...»<sup>4</sup>. Відомий російський історик С. М. Соловйов писав, що до старшинської групи, котра виступала проти союзу з царем, належав також майбутній кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко<sup>5</sup>. Фактично не пішло на формальне визнання угоди і все «низове товариство», хоча протягом тривалого часу в його середовищі висловлювалося бажання такого союзу й всіляко підтримувалися дії Б. Хмельницького в цьому напрямі. Однак звістка про підтвердження російським монархом всіх «древніх» і «старовечних прав и волностей» запо-

\* Така суб'єктивістська оцінка потрапила навіть на сторінки окремих енциклопедичних видань. Див., наприклад: Радянська енциклопедія історії України.— К., 1969.— Т. 1.— С. 168.

рождів у «Березневих статтях» 1654 р. викликала неабияке вдовolenня останніх. Про це, зокрема, свідчить лист кошового отамана гетьману від 3 травня 1654 р. «Чрез нарочного посланца твоей ясной гетманской мосце отобравши ми,— писав кошовий,— Низовое войско Запорожское, списки, для ведома нам присланіе, привилеов монарших его царского пресветлого величества, ствержающих милостиво все древніе и старовечніе права и волности наши войска Запорожского и всего народа малоросійского, и вчитавши оніе, обрадовалисьмося вседушне, иж он пресветлейшій и самодержавнейшій великій государ и православній монарх наш (!), яко чадолубивій отец, изволил нас слуг своих (!) и православія восточнія церкве истинних синов пожаловати, прошенія вашего гетманского не презрети, а права и волности наши войска запорожского и народа малоросійского, стародавніе, своими превисокими монаршими привилеями закрепить и подтвердити. За шо яко воздаемо хвалу і благодареніе...; дякуем теж велце и твоей ясной гетманской мосце, за тцаливое в том старане и труди, и за прислане нам для ведома преречоних монарших привилеов списков; в которих любо совершенно права и волности кратко заключаются, однак, для досконалшого виденія, желаем и самих пактов имети в себе присланіе-от твоей гетманской ясной мосце списки, и не вонтпим в том, же твоя гетманская мосць нас оними коммунекovati рачиш, яко тих которіе на услугу военную пресветломо монарху нашому й твоей ясной гетманской мосце цале себе декляруем»<sup>6</sup>.

Як бачимо, вельми промовистий документ. У ньому визнається і верховна влада царя, і безпосередня підпорядкованість гетьману, і чітко простежується прагнення мати при собі конкретніші писемні акти, де б роз'яснювалися й гарантувалися права та «вольності» козаків. Можна припустити, що останнє прямо позначилося на зволіканні низовиків з присягою Москві.

Самодержавна політика, яка запанувала на українських землях одразу після Переяславської ради, нерідко викликала відверте невдоволення з боку місцевих опозиційних сил, часто-густо доводила до гострих конфліктів між різного роду групами населення і верховною владою. Не залишалися осторонь і широкі маси корінних жителів. Час від часу вони змушені були втягуватися в політичну боротьбу. Траплялось, що за поразку в ній доводилося розплачуватися власним життям. Так, «казанець» Ф. Новохрещенов, повертаючись улітку 1656 р. з турецького полону, відвідав чимало міст України і засвідчив, що мешканці багатьох з них вже не хочуть «под государевою високою рукою быть», а запорожці відверто загрожують цареві збройним виступом у союзі з кримськими татарами. «Да і во всех де черкасских (українських.— О. Г.) городех,— констатував він,— полковники и сотники и черкасы и мешчане в разговорах говорят те ж речи»<sup>7</sup>. І хоч дана ним оцінка тогочасної внутрішньополітичної обстановки є суб'єктивною, вона переконливо свідчить про ті неоднозначні, дуже складні обставини, в яких опинилося гетьманське правління та і всі жителі приєднаних до Росії українських регіонів.

Якими ж насправді були стосунки між старшинською адміністрацією та царським урядом, політика якого викликала таку негативну реакцію?

Неабияку настороженість, різноманітні чутки та домисли в тогочасному українському суспільстві (в тому числі й серед нижчих чинів гетьманського правління) викликали вже перші непродумані, а часто й зухвалі вчинки московського посольства. Крім того, недостатня поінформованість, не усвідомлені до кінця суть і значення події в Переяславі та й сама форма приведення до присяги на місцях породжували численні нарікання людей. В

умах багатьох «гуляла», краяла душу і серце думка про те, що Великий гетьман від імені всього народу малоросійського особисто присягнув на вірність цареві, а той, у свою чергу, відмовився зробити подібне Б. Хмельницькому, чим образив усе Військо Запорозьке. Государеві ж «дворяни», прибуваючи до якогось населеного пункту в супроводі добре озброєних охоронців — стрільців і козацьких старшин, для прийняття присяги зганяли «як стадо» мешканців на майдан. При цьому не обходилося без грубощів, відвертих залякувань чи, навпаки, «солодких» обіцянок (з метою привернення до «служби государевої» застосовувалися навіть гроші, відрізи сукна, хутро і т. д.). Тому, хто відмовлявся скласти присягу, погрожували висланням за «Зборівську лінію», тобто за межі приєднаної до російських земель української території. Мабуть, тому царських слуг характеризували як урядовців, «породою своєю спесивих и необычайных ко всякому делу — понеже в государстве своем никакого доброго не имеют і не приемлют кроме спесивства и безстыдства и ненависти и неправды»<sup>8</sup>. Царські сановники без належних пояснень на очах у простих людей склали реєстри, переписували міські укріплення, церкви, припаси тощо. Протягом січня—лютого 1654 р. було приведено до присяги майже 130 тис. чол. близько 200 міст і містечок<sup>9</sup>, чим, на думку М. С. Грушевського, нароблено «переполоху вище всякої міри»<sup>10</sup>. Жителі не завжди могли своїм розумом осягнути все те, що навколо них чи за їх безпосередньою участю діялося. Коли ж ніяких непорозумінь не виникало, українське населення радо приймало представників російського народу, підносило їм хліб-сіль, складаючи присягу.

Неоднозначно були сприйняті й форма підписання та зміст «Березневих статей» — договірних умов між Олексієм Михайловичем і Богданом Хмельницьким про політичне та правове становище України в складі Російської держави. Це питання досить широко висвітлювалося у вітчизняній історіографії (щоправда, дослідники при цьому нерідко висловлювали діаметрально протилежні думки), а тому тут спинимося лише на головному. Вже в процесі переговорів гетьманського правління з московським посольством на чолі з В. Бутурліним і під час безпосереднього складання Переяславської угоди простежувалося намагання до встановлення зверхності влади монарха. Щодо Війська Запорозького цар залишався таким самим самодержцем, як і до свого народу; гетьман і старшини мали «бити йому чолом», «просити», «покладатися на милість» і т. д. Це, зокрема, зафіксовано в статейному списку послів від 9 жовтня 1654 р.— 5 лютого 1654 р: «...Пришли в церковь гетман Богдан Хмельницкой и писарь Иван Выговской, а с ними полковники и сотники и ясаулы и атаманы и казаки. И говорили боярину Василью Васильевичу (Бутурліну.— О. Г.) с товарищи гетман и писарь Иван Выговской и полковники: что они во всем покладываютца на государеву милость, и веру, по евангелской заповеди, великому государю вседушно учинить готовы, и за государское многолетнее здоровье головы, складывать рады; а о своих делех учнут они гетман и все войско запорожское бить челом великому государю»<sup>11</sup>.

Остаточного оформлення «Березневі статті», що насправді являли собою кілька різних за формою офіційних документів, набули в Москві під час перебування там посольства від України на чолі з генеральним суддею С. Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником П. Тетерею. Безпосереднє їх обговорення та узгодження позицій тривали з 13 по 27 березня (звідси і назва), але найголовніші з них були складені вже на середину лютого 1654 р.<sup>12</sup> Свої пропозиції щодо угоди українські послы подали царю і

боярам у вигляді «прохань» — «Просительных статей» (всього в них налічувалося 23 пункти). Відповіді ж (фактично акти) мали форму «пожалувань», «милостей», жалуваних грамот. Оригінали цих важливих документів не збереглися, а під назвами «Статейних списків», «Статей» або «Договору Богдана Хмельницького», «Статей Війська Запорозького», «Переяславського договору» дійшли до нас у багатьох копіях, перекладах і чорнових варіантах, котрі знаходяться в різних архівосховищах<sup>13</sup>.

Що ж конкретно хотіли старшини з гетьманом і що саме одержали від «великого государя»? Як свідчать «Просительные статьи о правах всего малороссийского народа» (точніше, їх копія — «Список с белорусского письма с статей»), подані російському урядові 14 березня, перші сподівалися, головним чином, на статус автономної країни в складі єдиної Російської держави, зокрема, на самостійну внутрішню і зовнішню політику, власне судочинство й збройні сили і т. д. (щоправда, за певного контролю з боку сюзерена\*); сплату вищій владі відповідної данини — «как по иных землях... отдается» (ст. 15, 16); непорушність прав і привілеїв українського народу, наданих «из веков от княжат и королей» (ст. 1, 3, 13, 17); вільне обрання керманича держави — «чтоб войско запорожское само меж себя гетмана избирали, и его царскому величеству извещали (ст. 6); гарантію стану духовенства підпорядковуватись київському митрополиту (ст. 13); визначення чисельності національного війська (60 тис.) і платні для нього в разі використання для потреб Росії з державної казни (ст. 2, 21)<sup>14</sup>.

Отже, чітко простежується бажання старшинської адміністрації уникнути втручання царя і його сановників до справ місцевого управління. Однак подальші переговори та реалії тогочасного життя внесли деякі важливі корективи в ці наміри, причому в бік обмеження функцій гетьманату. Так, владі на місцях не дозволялося здійснювати будь-які зовнішньополітичні зносини з польським королем і турецьким султаном, іншими «ворогами» Росії без спеціального на те «государева» указу. Також поки що лише зверталася увага на «многіе неслушные дела» митрополита (тобто, на нашу думку, з боку центру обумовлювалася можливість у майбутньому ще раз повернутися до питання про підлеглість українського духовенства і церкви). Всі ці й інші факти викликали невдоволення Б. Хмельницького та його оточення, але вони змушені були змиритися. Не можемо тут не відзначити і те, що до значних конфліктів і непорозумінь між обома сторонами призвела розпочата в наступний період практика призначення (згідно з «Березневими статтями») російських воєвод у Київ та Чернігів, а також розташування на кордонах України та в її межах «ратних людей». Не всім сподобалася (особливо на Запорозькій Січі з її демократичними принципами) умова, висунута з боку Москви, про повернення з українських земель утікачів-росіян<sup>15</sup>.

Ось так неоднозначно пройшов в Україні понад 300 років тому «референдум» й сталося підписання першої «союзної» угоди. Та незважаючи на певні складності й обмеження з боку царату, гетьманське правління і надалі продовжувало проводити порівняно незалежну зовнішню політику. Цьому сприяли особистий авторитет і волелюбна вдача самого Б. Хмельницького. Як свідчать архівні матеріали, протягом 1654—1657 рр. не спадала активність у стосунках старшинської адміністрації з урядами іноземних держав, і насамперед, Туреччини, Польщі, Швеції та Кримського ханства. У зв'язку з цим гостро стояли питання державного будівництва та визна-

\* Наприклад, передбачалося сповіщати в Москву про будь-які контакти гетьманського правління з представниками урядів іноземних держав (ст. 14).

чення кордонів території, на якій проживали українці, а також війни і миру тощо<sup>16</sup>.

Тут ми не можемо погодитися з твердженням М. П. Василенка, що про територію України в державному розумінні можна говорити лише, починаючи з 1654 р., тобто з часу об'єднання її з Росією<sup>17</sup>. Джерела свідчать, що вже після корсунської битви, в травні 1648 р., гетьман з козацькою старшиною і військом прагнули, по-перше, мати окрему й відмежовану державу «по Білу Церкву»; по-друге, «щоби допущено їх було до давніх вольностей»; по-третє, «щоби до міст, замків і держав (володінь.— О. Г.) ані старости, ані воеводи (польські.— О. Г.) не мали ніякого права»<sup>18</sup>. Закономдавчий же бік справи на той час складався так. Згідно із Зборівським договором від 8(18) серпня 1649 р. між Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром «козацька автономія» поширювалася на Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства<sup>19</sup>, дещо пізніше — на три губернії: Київську, Чернігівську й Полтавську, територія яких з деякими сусідніми повітами становила близько 180 тис. кв. км.<sup>20</sup> Вона межувала з Польщею, «Московщиною» і Туреччиною, причому Дніпро залишався її найголовнішою комунікаційною артерією. Зберегти цю територію, а в майбутньому значно розширити її стало першорядним завданням політики гетьмана. В умовах миру, поданих польському королю під Зборовом, Б. Хмельницький однією з вимог висував, щоб «всякі посади в різних воєводствах — земські, гродські і міські в королівських, світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву і до татарського кордону, а в Задніпров'ї — в воєводстві Чернігівському, його королівська милість повинен віддавати особам не римської, а грецької релігії...», тобто православної<sup>21</sup>. Аналізуючи дані 1653—1654 рр., І. П. Крип'якевич певною мірою окреслив державні межі «козацької території»: з Польщею — по лінії Яруга — Чернівці — Мурахва — Красне — Вінниця — Прилуки — Самбіль — Карпилівка; з Росією — традиційним кордоном; з Туреччиною і Кримом — через так зване «Дике поле» — українські й південноросійські степи між Дністром і Доном<sup>22</sup>. При цьому слід відзначити історичну роль у процесі державотворення Середньої Наддніпряниці (тоді охоплювала головним чином Білоцерківський, Канівський, Кропивнянський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський полки), котра, як і в попередні періоди, становила територіальне ядро українського етносу. Протягом багатьох століть ситуація там була порівняно стабільною. Запорозька Січ, «низове товариство» залишилися «центром свободи» і служили для більшості населення прототипом ідеального загальнонаціонального державного устрою<sup>23</sup>.

В 1655—1657 рр. державні кордони автономної України зазнали деяких змін, що зумовлювалося відповідними політичними чинниками. Після рішучих наполягань і неодноразових персональних звертань Б. Хмельницького царський уряд нарешті розпочав військові дії проти Речі Посполитої. Незабаром численні війська обох держав одержали ряд важливих перемог і відвоювали Смоленськ, зайняли майже всю Білорусію й велику частину Литви (по Вільно і Ковно), звільнили Стародубщину, ввійшли в межі Галичини. Після здобуття ними Любліна шляхетські збройні сили відступили аж за Віслу. В зв'язку з цим повернення Західної України під «гетьманську булаву» стало цілком реальним. Політичне керівництво Польщі ладне було визнати законність утворення та існування незалежної української держави, але за однієї принципової умови — фактичного розриву «козацької республіки» з «Московщиною». Б. Хмельницький, вірний своїм союзницьким зобов'язанням, рішенню Переяславської ради і

«Березневим статтям», не пішов на цей крок. Проте, як би там не було, саме тоді, незадовго до смерті гетьмана, ще раз окреслюється кордон між «Державою Богдана Хмельницького» та Річчю Посполитою. Як свідчить літопис Григорія Граб'янки, на початок 1657 р. він проходив «от устья Днестра до вершини Днестра, а от вершини Днестра до вершини Горини, от Горини до Припети и чрез Припет до Быхова, от Быхова чрез Днепр по над рекою Сожем до уезду Смоленского под Рославль: також от Чернаго моря, от устья Днестра на Очаков до Лиману, даби Днепром и Днестром свободній бул путь купцам малороссійським в море»<sup>24</sup>. Щоправда, на той час в умовах постійних військових дій ця «демаркаційна лінія», як справедливо відзначив М. П. Василенко, «не могла набути характеру постійного юридичного кордону»<sup>25</sup>.

Того ж року (коли сталося проголошення жителями Пінського повіту про своє рішення перейти під «регінент» Війська Запорозького «в щасті й нещасті — на вічні часи») українська дипломатія в переговорах зі шведським урядом домагалася відсунення кордону аж до Пруссії<sup>26</sup>. Посли зі Швеції привезли до гетьманської резиденції підготовлений проект угоди між обома державами. Занепокошений таким зближенням, Олексій Михайлович вимагав від Б. Хмельницького розірвати такого роду стосунки. Добре знаючи і відчуваючи на собі особисто двоїсту політику царя, гетьман гнівно відповів бояринові В. Бутурліну: «Никогда не отстану я от шведскаго короля, с котрым дружен более шести лет, прежде нежели поступил в подданство его царского величества. Шведы — люди правдивые: умеют сохранять и пріязнь, и обещаніе, а великій государь учинил было надо мною, гетманом, и над всем войском Запорожским немилосердіе свое, примирясь с поляками и желая возвратити им нашу отчизну. Известно нам и то, что его царское величество изволил послать из Вильны, в помощь полякам, против нас, шведского короля и Рагоція\* двадцать тысяч ратных людей. Так ли я поступал против великого государя!? Не был еще подданным его, служил ему, и добра хотел, и крымскаго хана к тому уговаривал, девять лет не допуская воевать и разорять великороссійскіе украиные города. И ныне мы, верные царского величества подданные, неотступны от высокой руки его, готовы на войну против неприятелей великого государя, бусурманов, хотя бы в настоящей тяжкой болезни постигла меня, на дороге, смерть, для чего возьму и гроб с собою. Веры христіанской никогда не был я разорителем: за прово́славіе и за церкви божіи не только бился и проливал кровь свою, но заставлял тоже делать бусурманов — хана крымского и татар. Да будет во всем воля великаго государя: только мне, гетману, в диво, что бояре его царского величества ничего ему, великому государю, добраго не присоветуют. Еще не владеет он короною польскою, еще мирное постановление с Польшею не приведено к концу, а уже открыта новая война с Швецією! Не будь я в дружбе с шведами, с Рагоціем, с волохами, с молдаванами, с татарами крымскими, поляки, без сомнения, обратили бы вместе с ними оружіе свое на Малую Россію, предали бы все огню и мечу до прибытія вспомогательных войск царских. И сіе не радостно бы было царского величества государству Россійскому»<sup>27</sup>.

Відшуканий Д. М. Бантишем-Каменським серед рукописів Московського

\* Мається на увазі Юрій II Ракоці — трансільванський князь (з 1648 р.). У 1656 р. між ним і гетьманом був підписаний договір, згідно з яким останній погоджувався на підтримку його кандидатури на польський престол і подання збройної допомоги з метою знесення Польщі й возз'єднання Західної України з іншими українськими землями в складі Російської держави. В 1657 р. Юрій II Ракоці здійснив похід на Польщу, в якому зазнав поразки.

архіву Колегії іноземних справ і наведений тут документ має дуже важливе значення. Він свідчить, по-перше, про значне розчарування гетьмана ставленням російського уряду до України, про нещирість царя, його здатність у великодержавницьких планах зрадити свого союзника; по-друге, про вмiлу й продуману зовнішню політику Б. Хмельницького, який в інтересах власного народу зумів використовувати взаємостосунки з багатьма іноземними країнами і врешті-решт зберегти відносну незалежність значної частини українського етносу; по-третє, про розуміння ним смертельної небезпеки для України з боку шляхетської Речі Посполитої; по-четверте, про поступовий відхід гетьмана від промосковської політики. Одним з важливих аспектів у зовнішньополітичній діяльності старшинської адміністрації стали стосунки з Туреччиною й Кримським ханством, а в зв'язку з цим — освоєння так званого «Дикого поля» та боротьба за вихід до Чорного моря. Свої військові походи козаки нерідко ототожнювали з мандрями київських князів, коли ті плавали по морю і «штурмували» Константинополь. В планах Б. Хмельницького фактично ніколи не виключалась можливість мирного співіснування із султаном і ханом, але реалії тогочасного життя робили це практично неможливим. В переговорах з ними гетьман широко обговорював питання української чорноморської торгівлі (у гирлі Дніпра передбачалося навіть спорудити спеціальний порт для місцевих торгових людей) і на Середземномор'ї. Однак війна не дала можливості здійснити задумане. Колонізація степових окраїн Російської держави періодично зводилася нанівець кримськими татарами: орда часто-густо знищувала все живе навкруги. Господарське життя в середині XVII ст. зосереджувалося головним чином в окремих районах Слобожанщини.

Очевидно, саме такі складні обставини в процесі формування української держави і, зокрема, постійна необхідність утримувати наготові значні збройні сили дали привід деяким не тільки вітчизняним, а й зарубіжним історикам твердити про створення тоді своєрідної «автономної республіки... під російським протекторатом»<sup>28</sup>.

Повнокровне функціонування такого державного утворення зумовлювала наявність специфічної політичної влади та відповідного адміністративного устрою. Перша, як вже зазначалося вище, повністю перейшла до нової генерації українського панівного класу — козацької старшини, очолюваної гетьманом. Обраний військовою радою на Запорожжі на початку 1648 р. на невизначений строк, він здійснював керівництво військовими силами, давав розпорядження місцевій адміністрації, обирав напрями внутрішнього розвитку всього краю. Лише Б. Хмельницький міг переглядати ухвали Генерального суду. При цьому слід відзначити, що «козацьке народоправство», цілком виправдане і резонне у вужчих рамках на Січі, поширюючись на більшу державну територію, виявилось нежиттєздатним. Вже за Хмельницького представники окремих станів вимагали для себе спеціального судочинства. Досить характерними в цьому аспекті стали вимоги шляхтичів, які взяли участь у Визвольній війні, а тому мали певні підстави розраховувати на особливе ставлення до себе з боку гетьманського правління. З цим вони зверталися і до царського уряду. «...К боярину ж к Василью Васильевичу, — сповіщає статейний список 1654 р., — в Переясловле приходили шляхта и говорили, чтоб шляхта была меж казаков знатна и судились бы по своим правом, и маетностям бы за ними быть по прежнему»<sup>29</sup>.

Найвищою судовою інстанцією «хмельниччини», як і незадовго перед цим, залишалася загальна, чи повна рада. Вона мала давні традиції, що своїм корінням сягали часів Київської Русі. Її генезу в козацькому війську

можна простежити документально, починаючи з 80-х років XVI ст. Тоді ще був орган законодавчої, виконавчої та судової влади. Однак поступово (особливо після 1654 р.) вона втрачає колишнє значення у зв'язку з підміною її функцій гетьманом. Проте і при Богдані її продовжували інколи скликати гучними ударами в бубни, а нижче козацьке «поспільство» — «чернь» сповіщало про свою згоду чи незгоду з рішеннями на ній викриками (звідси й назва такої ради — «чернецька»). Та чим далі, тим складніше стало скликати десятки тисяч козаків в якесь одне місце. Та і сама необхідність у ній весь час слабшала. Поступово гетьман запроваджував, на думку Л. Окиншевича, власний диктат<sup>30</sup>. Йому радили це робити й окремі представники польського уряду. Так, під час Визвольної війни київський воєвода прямо пропонував йому не скликати раду з приводу укладення миру з Польщею, а вирішувати це питання самостійно, лише порадившись зі старшинами<sup>31</sup>. В. Липинський, аналізуючи джерела, відзначив явні прояви в гетьмана тенденції до самовладності вже в 1648 р.<sup>32</sup> Крім того, факти свідчать, що на загальній раді в Білій Церкві того ж року зібралося близько 20 тис. чол., а в Переяславі у 1654 р. — трохи більш як 200 козаків. Внутрішньо- і зовнішньополітичні обставини спричинилися до занепаду чернецької ради. Її функції впевнено перейняла рада старшини.

Поточне судочинство Б. Хмельницький переклав на нижчі судові ланки, а надзвичайні судові справи вирішував особисто або призначав спеціальних осіб. У полках вища влада сконцентрована у руках полковників, а в сотнях — сотників (з відома або дозволу гетьмана). На місцях їм дозволялося «суполную владзу» мати, а «непослушних карати», «кожного з козаков там застаючих добром миловати, а злом карати»<sup>33</sup>.

Слід зазначити, що поки полкові й сотенні суди не переросли в справні юридичні інстанції, їх діяльність підміняли урядовці різних рангів. Так, в «Истории русов, или Малой России» сповіщається: до подій Визвольної війни «курени и околицы управлялись выбранными из них (козаків.— О. Г.) отаманами и товарищами, кои и маловажныя их распри разбирали и мирили их; а по земским спорам и тяжбам и по важным делам разбирались и судились в поветовых и городских судилищах»<sup>34</sup>. Після 1648 р. судові процеси, як правило, переносяться в будинки полковників, сотників, міські управління. Під час військових походів полковники чи сотники замість себе призначали довірених осіб. У зв'язку з цим поступово виникла необхідність у запровадженні постійних посад суддів. Останні нерідко опинялися якщо і не в прямій залежності, то під значним впливом перших<sup>35</sup>. Тоді ж, як вважав Д. П. Міллер, виникли «козацько-народні форми права»<sup>36</sup>.

Вищий же суд при гетьмані — Генеральний — могли вести його заступники — генеральні судді (два). Тільки Б. Хмельницький міг, як уже відзначалося, переглядати рішення такого суду. Сучасники, характеризуючи повноваження Б. Хмельницького, відзначали: «...У них радит гетман, и что де им гетман велит делать, то де они и делают» (1654)<sup>37</sup>. Законодавчу владу він реалізував через універсали, «листи», накази тощо, підписуючи їх «рукою власною». Гетьманський титул при цьому фігурує в різних формах (залежно від політичної ситуації): спочатку — «Гетман войска его королевской милости запорозского», пізніше — «Гетман з войском его царского величества»<sup>38</sup>. Існували й інші варіанти, однак суть їх не змінювалася. Атрибутом гетьманської влади залишалася, як і в попередні роки, булава (цар Олексій Михайлович, наприклад, власноручно передав Б. Хмельницькому булаву, виготовлену із срібла). При підтримці старшини, із залученням найманих військ гетьман придушував соціальні й інші вчинені

проти його волі виступи. Таким чином, він зосередив у своїх руках практично необмежену владу (сам Б. Хмельницький називав себе «єдиновладцем і самодержцем руським»<sup>39</sup>. Венеціанський посол Альберто Віміна говорив про нього як про «справжнього государя»<sup>40</sup>. Лідер англійської буржуазної революції О. Кромвель титулував гетьмана «імператором запорожских козаков»<sup>41</sup>. Єдине, що ще залишалося зробити Б. Хмельницькому, так це встановити спадковість політичної влади. Саме такі наміри всупереч давнім козацьким звичаям і намагався здійснити гетьман (як це доводять останнім часом деякі дослідники) на порозі смерті<sup>42</sup>. Очевидно, думки в цьому плані у нього почали формуватися під впливом монархічної системи правління, що склалася в сусідній Росії.

Для захисту й збереження власної держави, забезпечення вдалого проведення зовнішньої й внутрішньої політики гетьману потрібні були особливі збройні сили. Військо України виступало протягом тривалого часу як самостійна, незалежна від інших урядів одиниця. Воно набиралося головним чином з добровольців і мало характерні риси самоуправління. До нього входили представники різних соціальних груп і прошарків населення, а тому його можна вважати до певної міри загальнонародним. Справжнім регулярним військом були реєстрові козаки. На початок Визвольної війни їх налічувалося 6 тис. чол. і майже всі вони взяли участь у повстанні. Проте така кількість не могла вдовольнити Б. Хмельницького. Тому вже в 1648 р. він хотів збільшити кількість реєстровців до 12 тис.<sup>43</sup> На час Зборівської угоди реєстр зафіксував 40 тис., а в 1654 р.— 60 тис. козаків. Щоб підняти рівень і боєздатність власних частин, гетьман неодноразово залучав до служби іноземців, зокрема татар і німців. Після об'єднання України з Росією козацькі загони стали автономними частинами російської армії. Б. Хмельницький приділяв значну увагу реорганізації збройних сил і створенню мобільної та регулярної української армії. Однією з найкращих форм її він вважав найм, як це було в більшості європейських країн того часу. Наймані частини функціонували вже в 1648 р.

Таким чином, можемо констатувати, що і після завершення першого етапу Визвольної війни (1648—1654) на формуванні та діяльності державних органів правління, існуванні збройних сил в Україні продовжували позначатися традиції Запорозької Січі. Щоправда, своєрідність нових суспільно-політичних обставин, які тоді склалися, потребувала відповідного коригування в усіх сферах життя її населення (певних змін в організації адміністративного устрою, суді та судочинстві тощо). В 1654—1657 рр. на форми управління гетьманату поступово починає впливати самодержавна політика царизму (головним чином в бік обмеження функцій першого). Чітко простежується неоднозначність стосунків старшинської адміністрації з російськими урядовцями, бажання більшості козацької верхівки відстоювати автономні права українців і уникати, по можливості, втручання царя в політичні справи краю. Безперечно, виходячи з наведених вище фактів, у свідомості багатьох корінних жителів формувалася думка про те, що дочечність акту об'єднання України з Росією мала бути випробуваною часом.

<sup>1</sup> Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 66—67.

<sup>2</sup> Там же.— С. 67.

<sup>3</sup> Л и п и н с ь к и й В. Україна на переломі.— Відень, 1920.— С. 34—35; Петровський М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського Інституту народної освіти.— 1926.— Кн. 6.— С. 23—25.

- <sup>4</sup> Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.— СПб., 1878.— Т. 10.— С. 774 (далі — Акты ЮЗР).
- <sup>5</sup> Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— СПб., 1860.— Т. 10.— С. 301—302.
- <sup>6</sup> Цит. за: Величко Самойл. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке.— Киев., 1848.— Т. 1.— С. 184—185.
- <sup>7</sup> ЦНБ АН України: ВР, ф. 2, № 15540, арк. 3—5.
- <sup>8</sup> Грушевський Михайло. Історія України—Руси.— Київ; Львів, 1931.— Т. 9.— С. 776—777.
- <sup>9</sup> Конкретніше про це див: Переписные книги приведенных к присяге на подданство царю Алексею Михайловичу жителю малороссийских городов // Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 291.— 306; 799—838.
- <sup>10</sup> Грушевський Михайло. Назв. праця.— С. 776.
- <sup>11</sup> Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 227.
- <sup>12</sup> Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.— С. 23.
- <sup>13</sup> ЦНБ АН України: ВР, № 2082—2083; Центр. держ. арх. давніх актів (м. Москва), ф. 248, оп. 29, спр. 1744, арк. 1.
- <sup>14</sup> Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 445—452.
- <sup>15</sup> Там же.— С. 475—476.
- <sup>16</sup> ЦНБ АН України: ВР, ф. 2, № 15545—15548; № 15550—15556; № 15564—15570; № 15573—15575.
- <sup>17</sup> Василенко М. П. Територія України XVII віку: (Розвідка з історії права) // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія (Збірник іст.-філол. відділу УАН.— № 51).— К., 1927.— С. 112.
- <sup>18</sup> Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького: III. Державні межі // Записки наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1926.— Т. CXXXIV—CXXXV.— С. 109.
- <sup>19</sup> Акты ЮЗР.— СПб., 1861.— Т. 3.— С. 415—416.
- <sup>20</sup> Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького: IX. Держава Богдана Хмельницького (Загальні уваги) // ЗНТШ.— Львів, 1931.— Т. CLI.— С. 135.
- <sup>21</sup> Історія України в документах і матеріалах.— К., 1954.— Т. 3.— С. 18.
- <sup>22</sup> Крип'якевич Іван. Назв. праця // ЗНТШ.— Т. CXXXIV—CXXXV.— С. 120, 124, 125.
- <sup>23</sup> Смолий В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн.— 1990.— № 10.— С. 18.
- <sup>24</sup> Действия презельной и от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана Запорожского с поляки... в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки собранная и самобитных старожиллов свидетельства утверждена. Року 1710.— Киев, 1854.— С. 145 (далі — Грабянка Григорий. Летопись).— Киев, 1854.— С. 145.
- <sup>25</sup> Василенко М. П. Назв. праця.— С. 122.
- <sup>26</sup> Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 182.
- <sup>27</sup> Цит. за: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 3-х ч.— Изд. 4-е.— СПб.; Киев; Харьков, 1903.— С. 17.
- <sup>28</sup> Maskiw Theodore. Prince Mazepa, Hetman of Ukraine in contemporary English publications 1687—1709.— Chicago, 1967.— P. 13.
- <sup>29</sup> Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 248.
- <sup>30</sup> Окиншевич Лев. Центральні установи України — Гетьманщини XVII—XVIII вв.— К., 1929.— Ч. 1: Генеральна рада.— С. 11.
- <sup>31</sup> Grabowski Ambroży. Ojczyście wspominki w pismach do dziejow dawnej Polski.— Krakow, 1845.— Т. 2.— С. 31.
- <sup>32</sup> Липинський В. Назв. праця.— С. 272—273.
- <sup>33</sup> Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией: В 5-ти т.— СПб., 1853.— Т. 5.— С. 85—86, 99 (далі — Акты ЗР).
- <sup>34</sup> История русов или Малой России.— М., 1846.— С. 15.
- <sup>35</sup> Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк).— Одесса, 1909.— С. 295—296.
- <sup>36</sup> Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии.— Харьков, 1895.— Ч. 1: Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в.— С. 5.
- <sup>37</sup> Акты ЮЗР.— Т. 10.— С. 591.
- <sup>38</sup> Там же.— С. 228, 233, 507; Акты ЗР.— Т. 5.— С. 85—90 та ін.
- <sup>39</sup> Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т.— М., 1954.— Т. 2.— С. 108.
- <sup>40</sup> Киевская старина.— 1900.— № 1.— С. 75.
- <sup>41</sup> Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши.— М., 1888.— Т. 2.— С. 373.
- <sup>42</sup> Верба І. В. Ідея спадковості влади в українській козацькій державі (друга половина XVII—XVIII ст.) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань).— К., 1991.— С. 80—84.
- <sup>43</sup> Jakuba Michalowskiego wojskiego lubelskiego a pozniej kasztelana Bieckiego Ksiega pamietnicza z dawnego rekopisma bedacego wianoscia L. H. Morsztyna.— Krakow, 1864.— S. 75.